תלמוד מהו? — התפתחות התורות

1. התפתחות התורות

בהקשר של העבודה הנוכחית ולאור המצב הנוכחי של החקר המדעי של התלמוד, נוכל לגעת רק בקווים העיקריים בהתפתחותו ובכוחות שעמדו מאחוריהם.

לגבינו אין כלל ספק כי היסטוריית התורה שבעל־פה התחילה עם קריאת התנ"ך (ראה סעיפים I.1 ו – I.2). אפילו רק לקוראו נכונה נדרשת תורה שבעל־פה, היות ונחוץ פירוש של הכתוב. לא תיתכן תורה שבכתב ללא תורה שבעל־פה כנגדה. המילה הכתובה נוקשה היא ומתה; הדרך היחידה להשיבה לחיים היא דרך הצורה המדוברת. המילה הכתובה היא "סמל" בלבד; היא זקוקה ל"תרגום". המילה המדוברת מהווה את ה"צורה" החיצונית של המחשבה והיא זקוקה רק לייצוג. התורה שבעל־פה היא המפתח הפותח את התורה שבכתב. הצורך במפתח הזה מוסבר גם על ידי האופי החוקתי של התורות. בכל זמן נתון מסוגל החוק להראות רק מה ליישם, אך לא איך ליישמו. ביצוע החוק הוא חלק חיוני של התורה שבעל־פה (ראה סעיף I.2).

היות ומטרת התורה הייתה שתילמד ותיושם, היא נזקקה תמיד לנספח "בעל־פה". בזמן שמשה רבנו קרא ולימד לראשונה את התורה, החלה ההיסטוריה של התורה שבעל־פה. זהו מקורה של אמרת חכמינו ז"ל: משה קיבל תורה מסיני ומסרה לזקנים ... (אבות ו', ו). מסירת הכתב מרב לתלמיד כללה את לימוד קריאתו הנכונה – שהוא פירוש במובן הרחב ביותר של המילה. "מסירה" כזאת היא "תורה שבעל־פה". במובן זה נקרא התלמוד בתחילתו: "מסורת מהאבות". אבל מה שמסרו האבות היא "קבלה" – מה שקיבלו הבנים (אין קשר למשמעות המאוחרת יותר של המונח, המסמל לרוב מיסטיקה יהודית).

גם אם החומר הנמסר עובר הרחבות והמרות מסוימות במשך הדורות, הוא למעשה חוזר ומתייחס תמיד לראשון שמסר אותו. במקרה של התורה שבעל־פה ובשפת התלמוד הוא אכן משה רבנו. ל"מתקבל" תמיד מחבר אחד ויחיד, והיות ואין צורך להזכיר אותו בשמו (כי הלא הוא מוכר לכול), התוצאה היא אנונימיות. את לב התלמוד, שהוא מסירה אנונימית של התכנים שנמסרו, ניתן לכנות פרוטו־תלמוד, והיום אפשר עדיין להבדיל לגמרי בינו לבין התלמוד בכללו.

בפרוטו־תלמוד לא קיימות כל חילוקי דעות ואין מחלוקות בין חכמים – הוא מסורת אחידה בלבד. בתחילה לא יכלו להופיע חילוקי דעות לגבי ה"מסורת". הפרוטו־תלמוד לא נמסר רק בבתי המדרש. היות והמטרה הייתה להפוך את התורה למציאות, היא נמסרה גם בחיי היום־יום של העם. בכל מקרה של ספק, אפשר היה אפוא לפנות לנוהג המקובל של יישום החוק במסורת הנכונה. במילים אחרות, בהתחלה הייתה המסורת חד־משמעית וברורה, כי התלווה אליה ניסיון מעשי שנשאר קבוע.

כיום כבר אי אפשר לקבוע איך לתחום כרונולוגית את הפרוטו־תלמוד. לא ניתן להכיר שחלה בו התפתחות כלשהי; כל תוכנו הוא בן אותו הגיל. למען האמת, אין ל"מסורת" נקודת התחלה – היא אינה מתהווה, היא קיימת.

אך מה גורם למסורת, השלווה בתחילה, לנוע? איך מתרחשת התפתחותן של התורות? הדבר קורה הודות לשתי עובדות: שינויי הצורה הנצחיים של החיים, והאסונות העצומים שבהיסטוריה היהודית. שינויי הצורה של החיים מביאים לתנאי חיים חדשים; נשאלות שאלות חדשות שאין עליהן תשובות ב"מסורת שהתקבלה". הקומה הראשונה של ה"מסורת" דנה רק בתנאי החיים שאליהם מתייחסת התורה עצמה באופן ספציפי. התשובות והפסיקות עבור עידן שהשתנה צריכות להיגזר מתוך כל התורות הקיימות בכללותן, מהתורה שבכתב ומהפרוטו־משנה. כך מתרחבות התורות.

התרחבות דומה של התורות יכולה לנבוע מאסונות לאומיים גדולים, אשר גורמים למסורת שהייתה פעם קבועה וחד־משמעית להיקרע בנקודה מסוימת. עקב מלחמות, רעב, גלות – הרס היסוד הנורמלי של חיי העם – מתנפצת ההמשכיות של יישום החוק ושל מסירת התורות. כתוצאה מקרעים כאלה בשרשרת ההעברה מרב לתלמידים, מאב לבן, העם שוכח. בנושאים רבים מאבדת המסורת מהחד־משמעיות שלה במידת־מה. אי אפשר לעיין בנוהג החוק המקובל, מפני שהוא עצמו זועזע בכאוס הכללי ואבד באופן חלקי. מה שנשכח צריך להיבנות מחדש מתוך התורות ששרדו.

בשני המקרים – כאשר שינויים ביסודות של חיי העם מובילים להצטמקות המסורת, או כאשר השחתת העם מביאה לכריתת המסורת – קיימת מטלה זהה: להפיק את הבלתי ידוע (או הנשכח) מתוך הידוע (שלא נשכח). ניתן לבצע מטלה זאת אך ורק על ידי חשיבה לוגית ומדעית. בדרך זאת הקבלה, כלומר התורה שנמסרה בעל־פה, מלווה בכוח היסוד האחר, הסברא (קרי דעה, השכל הישר), התורה שבעל־פה שהוסקה. בעת כניסת הסברא לתוך תחום התורות מתחילה ההיסטוריה של התפתחות התורות. זהו גם מקורן של ה"מחלוקות". אנשים רבים עשויים להחזיק ב"דעות" שונות בנוגע לנושא מסוים. בהקשר זה, כמובן, אי אפשר לדבר על התפתחות במשמעות המקובלת של המילה. אסור לתת לסברא להיות מנוגדת לקבלה המסורה (ראה סעיף II. 3). אסור שתתקיים אי־התאמה בין התורות שנמסרו לאלו שהוסקו. החומר שהוסק כלול בחומר שנמסר. הסברא אינה תופסת את מקומה של הקבלה; היא יכולה רק להשלים אותה. כך מתפתחות התורות. הכוח המניע את ההתפתחות הזאת הוא הסברא. ברגע שהפסיקה הקבלה לענות על הדרישות של החיים המשתנים תמיד, נכנסת הסברא לפעולה כדי להכליל את יסודות התורות, וכך לפתח כלים ליישום התורות בכל נסיבות החיים. ההנחה שהתורות אינן ניתנות לשינוי עומדת בניגוד לעיקרון ההתפתחות, ואולם אין זה חשוב אם העומד מבחוץ מקבל הנחה זאת או לא. זו הייתה דרישת קדם של התורה שבעל־פה, ששיטתה ותכונותיה נקבעו על ידי הנחה זו. על פי הנחת התוקף הנצחי של התורות, סברא שסתרה מסורת כלשהי, הכילה ודאי טעות לוגית; כי תפקיד הסברא היה בפשטות להפעיל צורך לוגי על מנת להסיק את המסקנות של התורות.

הקבלה, בתור כוונתו הברורה של המחוקק שנמסרה על ידו, משלימה את התורה שבכתב באופן מוסמך. היא תקפה ואינה ניתנת לערעור, ויסודה היחיד הוא המסורת. הסיבה לכך היא הדרך שבה היא נמסרה. מאידך גיסא, הסברא מבהירה את כל התוכן הטבוע בתורה שבעל־פה על פי צורך לוגי. היא ישימה רק כאשר לא ניתן לסתור אותה, ונהיית לחוק רק בתנאי שהיא מוכחת באופן לוגי. לפיכך היא אינה יכולה להעמיד דרישות, כמו שעושה הקבלה; היא חייבת להוכיח את נכונותה. לא מספיק לומר "ככה זה"; יש להציג גם את הסיבה "למה". מזה באה האמרה הנפוצה בתלמוד: "אם קבלה נקבל, ואם סברא יש תשובה".

מאחר שהיא באה בזמן מיד מהתורה המסורת הרשמית, החד־משמעית והברורה, צריך להחשיב את הקבלה כצורה המקורית של המשנה. היא הפרוטו־משנה, היות והתקופה שבה הופיע לראשונה המונח "משנה" אינה רלוונטית לתכונות זהותה. שני המקורות – התורה והפרוטו־משנה – שרתו את הסבראי, אשר מאוחר יותר תפקידה היה לפתח את התורות. כשהחלה מלאכת ההבהרה והפירוש של התורה, נולד המדרש; כמו כן כאשר הסבראי הקדישה את עצמה למטרה דומה, החל מהפרוטו־משנה, נולדה הגמרא. הואיל והן למדרש והן לגמרא מקור זהה, כלומר הסבראי, ברור שאין הבדל יסודי ביניהם. המדרש מסביר ומפרש את התורה שבכתב; הגמרא גם היא מסבירה ומפרשת – את הפרוטו־משנה. השוני הוא בעניין הסגנון, בהתאם להבדל הסגנון בין התורה והפרוטו־משנה.

מובן שלא ניתן לדייק בדבר גילה של הסבראי המיושמת, כלומר המדרש והגמרא. היות וצורך הסבראי לחדור לתוך התורות נבע מהשינוי התמידי בתנאי חיי העם, גם פה – כמו בכל מקרה של קווי פיתוח אורגניים – אין למצוא נקודת התחלה כלשהי. רק במבט לאחור אפשר לקבוע: הדבר התהווה. אבל על בסיס הקשר בין סבראי מיושמת לבין השינויים ביסודות המציאות הלאומית (כתוצאה מהתפתחות או מאסונות היסטוריים), ניתן לקבוע כלל מסביר: נקודות המפנה החשובות ביותר בהיסטוריה היהודית הן בהכרח גם נקודות מפנה בהיסטוריה של התורות. אותן תקופות בהיסטוריה היהודית, המתוארות לדוגמה בכותרות: 1. חורבן בית המקדש הראשון והשיבה מבבל; 2 המכבים והידרדרות השושלת החשמונאית; 3. חורבן הבית השני; 4. מרד בר כוכבא והרדיפות שאחריו – תואמות בהיסטוריה של מחשבת ישראל את השמות: 1) עזרא; 2) הלל; 3) רבי יוחנן בן זכאי; 4) רבי עקיבא ודור תלמידיו (רבי מאיר, ועוד) עד לרבי יהודה הנשיא. גלות בבל והרדיפות הקשות של הפרושים בעידן שהשושלת החשמונאית הידרדרה לאיטה, היו בעיקר תקופות מרכזיות של אבדון. עזרא והלל בעיקר היו אלה שלמעשה בנו את התורות מחדש.

כאשר הגולה – החיים ללא בית וללא בית מקדש – נהייתה לעובדה, לאחר חורבן המדינה היהודית בידי רומא (בשנת 70 לספירה), היה זה רבי יוחנן בן זכאי שהתאים את התורות הנצחיות לנסיבות החדשות לחלוטין של חיי האומה; לא בשינוי התורות על פי הנסיבות, אלא בעיצוב החיים עצמם על ידי הסקת מסקנות מתוך התורות. לעידן שהחל ברבי עקיבא (בסביבות שנת 100 לפני הספירה) והגיע לסופו ברבי יהודה הנשיא הייתה חשיבות אחרת בעליל. גם לחכמים הגדולים של אותה תקופה היה תפקיד בפיתוח התורות; אך המטלה ההיסטורית שלהם עסקה בעניין אחר. מאז הרדיפות האכזריות של טריאנוס, שגם הציתו את המלחמה האמיצה אך נואשת שהנהיג בר כוכבא נגד רומא, המרכז היהודי בארץ ישראל היה בהידרדרות מתמדת. סכנת השכחה הייתה גדולה מאי פעם. היה גם פחד שייעלמו כל מקורות הסמכות המלומדת, שעד אז קיבלה גושפנקה מהמסורת החיה, שלעיתים נדירות נפסקה ומיד חוברה מחדש. לכן היה צורך בשני דברים:

1) קיבוץ התורה שבעל־פה, הגדרתה ועריכתה במהדורה אחידה, שתתקבל בכל בתי המדרש. עד כה התקיימו שיטות עריכה רבות, כאשר כל תנא לימד בשיטה עצמאית. בדרך זו, בשימוש בשיטת הוראה אחידה, נמנעה סכנת האבדון (השאלה אם האיסור על רישום החומר נפרץ כבר בזמן זה או לא, עדיין מהווה היום נושא לוויכוח בקרב מלומדים).

2) ואולם אז היה הכרח להגן על סמכות החכמים שעמדה בסכנה. עניין זה טופל על ידי בחינה קריטית וניפוי קפדני בעת האיסוף והעריכה של התורות, כך שהתפזר המוץ מהחיטה. בדרך זו הועברה הסמכות הלימודית האישית של החכמים אל התורות עצמן, אשר הפכו כך לסמכות האובייקטיבית. הקובץ, בעריכתו הסופית של רבי יהודה הנשיא, ובשמו המשנה, אינו מהווה יחידת לימוד שנבעה מתוך אבולוציה. בסופו של דבר, הוא מכיל את הפרוטו־משנה שהועברה, יחד עם הפרוטו־גמרא של "תנאי המשנה", שהחלה לכל המאוחר מהלל ושמאי. במקום זה הוא יחידת סמכות. חתימת המשנה איננה נקודת גבול במושגים של אבולוציה, אלא הפסקה בסמכות, שאליה חתרו במטרה מסוימת. אחרי שהושלמה המשנה לא יכלו עוד להיות סתירות בינה לבין פיתוחים לימודיים מאוחרים. בעקבות כך קיבלה המשנה בכללותה גושפנקה של קבלה. עבור הדורות הבאים היוותה המחלוקת בין הלל ושמאי בדבר פירוש הפרוטו־משנה מסורת בת סמכא, שדרשה פסק הלכה בנוסח "כן" או "לא". פירוש אפשרי שלישי נפסל מראש כלא מוסמך, בדיוק כמו שהייתה פעם הפרוטו־משנה עצמה עבור חכמים אלה.

זוהי תמציתה של בעיית ה"חתימה" שהעליתי בתור מבוא. בתורות כלל אין "חתימה" שנבעה באופן שיטתי. האפשרות להתפתחות תמידית – שורשיה בטבע הנצחי של התורות, כשם שההשתנות האין־סופית של החיים מכתיבה את הצורך להתפתחות תמידית. אפילו דעתו של תלמיד חכם בן דורנו נחשבת כתלמוד, בתנאי שהיא מוכחת על ידי כלל התורות. ההבדל מבוסס רק על ההבדל בסמכות. גם אחרי "חתימת" המשנה בסביבות שנת 200 לספירה המשיכו להתפתח התורות, למעשה הגמרא – בבבל וגם בארץ ישראל – כמו שהתפתחו בזמן תנאי המשנה ובזמנים קדומים יותר. בדיוק כשם שהתנאים בזמנם הבהירו את הפרוטו־משנה וחקרו את יישומיה האפשריים, כך במאה השלישית בארץ ישראל ובמאות השלישית עד סוף הרביעית לספירה בבבל החכמים, שנקראו מאז אמוראים, כלומר דוברים או מפרשים, הבהירו וחקרו את הפרוטו־משנה כפי שהיא הורחבה בעזרת סברא על ידי קודמיהם. הקשר בין חכמי המשנה לבין הפרוטו־משנה זהה לקשר בין האמוראים והמשנה. כמו כן, "חתימת" הגמרא (על ידי רב אשי בבבל), בדומה לזו של המשנה, גם היא אינה נקודת סיום של תהליך ההתפתחות האורגנית, אלא הפסק בסמכות שנגרם על ידי הנסיבות הבלתי רגילות בחיי האומה. כמו שקרה לסברא של חכמי המשנה במקרה של המשנה, כך בגמרא הפכה הסברא של מפרשי המשנה לקבלה עבור הדורות הבאים, וההלכה שיצאה מכאן קבעה באופן סמכותי את המשך התפרסות התורות.

אם כן, אנו יכולים להבדיל בין שכבות שונות של המסורת: התנ"ך והחומר שנמסר לראשונה, כלומר הפרוטו־משנה; הסברא, שנעשתה לקבלה, של חכמי המשנה; ובנוסף הסברא של האמוראים, שנעשתה גם היא לקבלה, כלומר עצם הגמרא. זה הכלל: ככל שמתארך מרחק הזמן מהעידן המקורי שבו נמסרו התורה והפרוטו־משנה, רמת הסמכות פוחתת. מדוע? כי אין פה התפתחות של דבר חדש, אלא פריסה של משהו עתיק ונצחי, כלומר התורה. ככל שהסברא קרובה יותר בזמנה למקורות התורות, כך היא תהיה מוסמכת יותר במילוי כוונתו של המחוקק תוך כדי פריסת התורות. מסיבה זו אסור לחכמי המשנה לעמוד בסתירה לפרוטו־משנה, לאמוראים אסור לעמוד בסתירה לתנאים, ולדורות הבאים אחרי חתימת הגמרא אסור לעמוד בסתירה לאמוראים.

בדרך זו הצליח רצף המסורת והסמכות להמשיך בזמננו אנו; כי התורות נצחיות הן, זורמות הן לנצח דרך אלפי השנים, מלוות את העם בכל דרכיו בכל ארצות גורלו הטראגי. אין להן סוף, והן לא יגיעו לקצן אלא אם יגיעו החיים עצמם לקצם. ה"חתימות" של המשנה, של הגמרא, של הרמב"ם ושל השולחן ערוך ועוד, משמעותן רק שינוי אפיק של הנהר הגדול הזה כתוצאה מצורת שטח ההיסטוריה, כך שלמרות ההיסטוריה יוצאת הדופן של היהדות, הוא נשאר מכוון למקור תחילתו.